ve en çok şair ihtiva edeni Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan (Şehid Ali Paşa, nr. 1877) 1033'te (1625) yazılmış nüshadır. **3.** *Leylâ vü Mecnûn.* Fâizî'nin ölümü dolayısıyla yarım kalan eserin 1136 beyitlik kısmı elde mevcuttur. II. Osman adına kaleme alınan mesnevide Leylâ'nın mektepten alınmasına kadar olan kısım yazılabilmiştir. Tezkire sahibi Sâlim eseri Seyyid Vehbî'nin tamamladığını söyleyerek dokuz beyti örnek verir. *Leylâ vü Mecnûn*'un hikâye kısmı tevhid, münâcât, na't, mi'râciyye, çâryâr-ı güzîn ile Aziz Mahmud Hüdâyî'ye methiye, sebeb-i te'lif, Sultan II. Osman'a övgü ve *Sâkînâme*'den sonra başlar. "Âgâz-ı Dâstân" başlığı altındaki bu kısım 235 beyit tutmaktadır. Başlangıç bölümünde Hâtifî'nin eseriyle olan benzerliğe dikkat çekilmiştir. Eserin Nev'îzâde Atâî'nin el yazısıyla 1033'te (1624) yazılmış bir nüshası Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığında bulunmaktadır (ASL 14). Ayrıca Fâizî divanının bazı nüshaları içinde de yer alır (İÜ Ktp., TY, nr. 1699). **4.** *Sâkînâme.* 168 beyitlik tamamlanmamış tasavvufî bir mesnevi olup şairin bazı divan nüshalarında rastlanmaktadır (İÜ Ktp., TY, nr. 5556). Fâizî, Tiryâkî Hasan Paşa'nın Kanije müdafaasını anlatan *Hasenât-ı Hasan* adlı bir eserin müellifi olarak da gösterilmektedir (bk. KANİJE).

BİBLİYOGRAFYA :

Atâî, *Zeyl-i Şekāik*, II, 660-662; Riyâzî, *Riyâzü'ş-şuarâ*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3724, vr. 115a-b; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 29-30; Rızâ, *Tezkire* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316, s. 77-78; Mehmed Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-eş'âr*, İÜ Ktp., TY, nr. 2401, s. 45; Beliğ, *Nuhbetü'l-âsâr*, s. 377-386; *Sicill-i Osmânî*, III, 307; Fâik Reşâd, *Eslâf*, İstanbul 1311, I, 52-55; Gibb, *HOP*, III, 203-204; *Osmanlı Müellifleri*, II, 386-387; *TCYK*, I, 585-588; *TYDK*, II, 235-239; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1945, IV, 1429-1432; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, s. 433-434; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, s. 294-298; Babinger (Üçok), s. 172; *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1987, V, 70-71; Halûk İpekten, *Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şuarâ Tezkireleri*, Erzurum 1991, s. 85-89; Halil İbrahim Okatan, *Kafzâde Fâizî: Hayatı, Eserleri, Sanatı, Tenkitli Divan Metni* (doktora tezi, 1994), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bekir Kayabaşı, *Kafzâde Fâizî'nin Zübdetü'l-eşâr'ı* (doktora tezi, 1998), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ali Osman Coşkun, "Sakinameler ve Kafzâde Faîzi'nin Sakînamesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Samsun 1994, s. 52-64; a.mlf., "Kafzâde Fâizi Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimlere Dair", *a.e.*, sy. 10 (1997), s. 63-74; "Kafzade Abdülhay Çelebi Mehmed Efendi", *TA*, XXI, 111; Hasan Aksoy, "Fâizî", *TDEA*, III, 149-150.

SABAHATTİN KÜÇÜK

ÂDİLŞÂHÎ

عادل شاهي

Eskiden Doğu'da imal edilen kâğıt türlerinden biri.

bk. KÂĞIT

Üzerine yazı yazmak üzere kullanılan malzeme.

KÂĞIT

Üzerine yazı yazmak üzere kullanılan malzeme.

İnsanların kullandığı ilk yazı malzemesinin kilden tabletler olduğu kabul edilmektedir. İbnü'n-Nedîm'in Hz. Âdem'e kadar götürdüğü tabletlerin yanında (*el-Fihrist*, s. 7) geçmişte tesviye edilmiş taş, tahta, kurşun, kalay, tunç, pirinç, fildişi ve kemik levhaların yazı için kullanıldığı bilinmektedir. Ancak gerek yazmanın gerekse bunları taşımanın zorluğu insanları yeni arayışlara sevketmiştir. Bunun sonucunda Mısırlılar, milâttan önce 4000'de Nil kenarında yetişen papirüs bitkisinden (cyperus papyrus) kâğıt benzeri bir yazı malzemesi elde etmeyi başardılar. Nitekim Batı dillerinde kâğıt karşılığında kullanılan **paper**, **papier**, **papel** kelimeleri Grekçe ve Latince'deki **papyrus**, **papyros**tan gelmektedir. Bu kâğıtlar, kabuğu soyulmuş papirüsten kesilen ince şeritlerin su ile ıslatılarak düz bir tahtada yan yana dizilmesi ve üstüne buna çapraz ikinci bir dizi konup nişasta içeren özünün yapışkanlığı sayesinde, yassı geniş bir taşla dövülerek yapıştırılıp güneşte kurutulmasından elde edilmiştir. Bunlar, deniz hayvanları kabuğu veya fildişinden yapılmış mühre ile perdahlanır, mürekkebin dağılmaması için birkaç defa zamk mahlûlüne batırılıp kurutularak terbiye edilirdi. Milâttan önce V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos birçok milletin yazı için deri kullandığını kaydeder (*Tarih*, s. 223-224). Batlamyuslar'dan Epiphanes'in Bergama'ya koyduğu papirüs ambargosunun ardından burada yazı için özel bir şekilde terbiye edilen deri kullanılmış, daha sonra bu malzemeye "Bergama işi" anlamına **pergamen** denilmiş, kelime zamanla **parşömen** şeklini almıştır. Bu malzeme daha çok, keçi ve koyun derisinin üzerindeki yün veya kılın kazınıp birkaç gün kireçli suda bekletilmesinin ardından sünger taşı ile perdahlanarak elde edilirdi. Pavlus'un Timoteos'a İkinci Mektubu'ndan da (4/13) anlaşıldığı gibi değerli kitaplar dayanıklılığı sebebiyle bu tür deriye yazılırdı. Araplar, üzerine yazı yazılan beyaz ince deriye **rak** diyorlardı. Nitekim Kur'an'da rak kelimesi zikredildiği gibi (et-Tûr 52/2-3) "tomar denilen büyük kâğıt" anlamında **sicil** de geçmektedir (el-Enbiyâ 21/104). Araplar kâğıda esas olarak **kırtâs** (kurtâs, kartâs), beyaz sayfa veya parşömene **mührâk** ve **varak** derler. Kelime Kur'an'da "kitap yazılan kâğıt" anlamında geçer (el-En'âm 6/7, 91). İki yüzyıl geriye götürenler olsa bile genellikle kâğıdı milâttan sonra 105'te Çin'de Ts'ai Lun'un icat ettiği kabul edilmektedir. Çince kâğıt mânasına gelen **ku-chih** (ku-şi) kelimesi bazılarına göre Çince'den Farsça'ya, oradan da Arapça'ya geçmiştir. Berthold Laufer kelimenin Uygurca **kağat** veya **kağas**tan geldiğini söyler. Ona göre bazı Türk lehçelerinde kâğıt karşılığı yer alan **kağat**, **kağaz** gibi kelimeler Türkçe'dir. Bazı Türk boylarında **kağas**ın "ağaç kabuğu" anlamına gelmesi, Kâşgarlı'nın bu mânada **kadız** (kazız) kelimesini vermesi bu ihtimali güçlendirmektedir.

Milâttan sonra V. yüzyıldan itibaren Çin'de yaygın olarak kullanılan kâğıdın tarihi Orta Asya ve Çin'de yapılan arkeolojik kazılarda Sir Marc Aurel Stein, P. Pelliot, Sven Hedin ve Folke Bergman'ın buldukları ile daha iyi aydınlanmıştır. Stein, Doğu Türkistan'da Niya'da milâttan sonra II ve III. yüzyıllara, Hedin tarım havzası Lou-Lan'da milâttan sonra 200 civarına, Pelliot, Kansu'daki (Gansu) Bin Buda mağaraları ve Tun-Huang'ta III-IV. yüzyıllara, Bergman da 1931'de Karahoto civarında milâttan sonra II. yüzyıl başlarına tarihlenen belgeler buldular. Mikroskobik analizler, bunların yazıldığı kâğıtların imalinde dut ağacı kabukları, kendir, kenevir ve paçavra kullanıldığını göstermiştir. Mısır'da Feyyûm'da bulunan, Wiesner ve Josef Ritter von Karabacek tarafından milâttan sonra 800-1300 arasına tarihlenen kâğıt belgelerde de paçavra kullanılmıştı. Halbuki uzun yıllar kâğıdın Doğu'da pamuktan yapıldığı, paçavradan kâğıt imalini XV. yüzyılda ilk olarak İtalyanlar'ın veya Almanlar'ın denediği sanılıyordu. Bu tarz kâğıt imalâtında, uzun süre kireçli suda bekletilen paçavra ve halat parçaları önceleri taş havanlarda tahta tokmaklarla dövülerek yumuşatılıyordu. Bu iş için sonradan un değirmeni gibi su gücüyle dönen ağır taşlar kullanılmıştır. Batı'da ileriki asırlarda geçen "kâğıt değirmeni" tabiri bundan doğmuştur.

İthali zor olduğu için Sâsânîler döneminde sadece bazı devlet belgelerinin yazımında kullanılan Çin kâğıdı deniz yoluyla Japon adalarına, Orta Asya üzerinden İpek yolunu takip ederek İran'a gitmiştir. Mervezî, İranlı ve Arap tüccarların

Çin'le ticaretinden söz ederken Hanfu'daki (Kanton) emtia arasında bir tarafı beyaz, diğer tarafı sarı, kaliteli bir kâğıdı da sayar (*Fuṣûl*, s. 10). Çinliler'in, Göktürkler'in zayıflamasıyla tarım havzasına bir süre hâkim oldukları sırada bölgede kâğıt sanatını geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Mervezî ayrıca İslâm fetihleri öncesinde Mâverâünnehir'in Çin egemenliğinde olduğunu, fethin ardından buradan kaçan Çinliler'in Semerkant'ta kaliteli kâğıt imal sanatını bıraktıklarını yazar (*a.g.e.*, s. 6). Bazı araştırmacılara göre burada kâğıt sanatı Talas Savaşı'nda alınan esirler aracılığı ile 756'da başlamıştır. Müslümanların bölgeyi ele geçirmesinden sonra Semerkant'ta kâğıt sanayii daha da gelişti. Üretilen kâğıt, *Ḥudûdü'l-ʿâlem* müellifinin bildirdiğine göre (s. 113) dünyanın her tarafına ihraç ediliyordu. Nitekim Câhiz de kâğıdın geldiği yerler olarak sadece Çin ve Semerkant'ı saymıştır (*et-Tebaṣṣur bi't-ticâre*, s. 21-22).

Çin ve Orta Asya'nın bazı bölgelerinde IX. yüzyıldan itibaren birtakım siyasî ve iktisadî düşüncelerle hükümdarın mührünü taşıyan kâğıt paralar kullanılmaya başlanmıştır. Marco Polo, Hanbalık'ta (Pekin) Kubilay Han'ın kâğıt para basan darphânelerini görmüştü. 1294'te Tebriz'de Geyhatu Han zamanında tedavüle çıkarılan "çav" (çav-ı mübâreke) adlı kâğıt paralar meşhurdu (Jahn, VI/23-23 [1942], s. 291 vd.).

Yakındoğu'da ilk kâğıt imalâthanesi Hârûnürreşîd döneminde 178 (794-95) yılında Bağdat'ta açıldı. Bermekîler'den Horasan Valisi Fazl b. Yahyâ'nın önerisiyle kurulan bu imalâthanenin benzerleri daha sonra Şam, Trablusşam, Hama, Yemen ve Mısır'da da faaliyete geçti. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden öğrenildiğine göre (s. 23) İslâm dünyasında 987 yıllarında fir'avnî, süleymânî, ca'ferî, talhî, tâhirî ve nûhî adlarında altı cins kâğıt kullanılmaktaydı. Bunlardan birincisi Mısır'a, diğerleri Süleyman b. Reşîd, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Talha b. Tâhir, II. Tâhir ve Sâmânî Hükümdarı I. Nûh'a izâfe edilen kâğıtlardır. Ayrıca kâğıt sıkıntısı çeken Avrupa pazarlarına Yakındoğu'dan ihraç edilen kâğıtlar Avrupa'da "charta Bombycina" ve "charta Damascena" adlarıyla anılmaktaydı.

Ortaçağ İslâm kültürünün üstün olmasının sebepleri arasında İslâm dünyasında bol miktarda kâğıt üretilmesi ve kullanılmasının payı küçümsenemez. Kâğıt imal edilen Semerkant gibi şehirlerin de bir ilim ve kültür merkezi haline geldiği görülmektedir. XI. yüzyıl gezginlerinden Nâsır-ı Hüsrev'in, Mısır'da esnafın sattığı malı sarmak için kullanılan malzeme arasında kâğıdı da sayması (*Sefernâme*, s. 82) imalâtın bolluğunu ve zengin çeşidini göstermektedir. Seyyah, 1046'da Trablusşam'a gittiğinde orada Semerkant kâğıdından daha kaliteli kâğıt yapıldığını görmüştür (*a.g.e.*, s. 19). Nitekim 1109'da Haçlılar tarafından tahribata uğratılmadan önce şehir halkının büyük kısmının kâğıt imaliyle meşgul olduğu bilinmektedir. 1326'da Şam'ı ziyaret eden İbn Battûta, burada Avrupa pazarlarında da büyük rağbet gören kâğıtların yapılıp satıldığı dükkânlardan söz etmektedir (*Voyages*, I, 208).

Kâğıt İslâm fütuhatıyla İspanya'ya geçmiştir. İdrîsî, XII. yüzyılda müslümanların Endülüs'te kurdukları Avrupa'nın ilk kâğıt imalâthanelerinin Belensiye (Valencia) bölgesinde Şâtıbe (Xativa, Jativa) şehrinde bulunduğunu, burada yapılan eşsiz kâğıtların her tarafa gönderildiğini yazmaktadır. Nitekim Avrupa, 1276 yılında İtalya'nın Fabriano şehrinde kâğıt imal edilene kadar ihtiyacını Yakındoğu ve İspanya'dan karşılıyordu. Kâğıt imalâtı Fransa'da 1348, Almanya'da 1390, İngiltere'de 1495 ve Amerika'da 1690 yıllarında başlamıştır.

Batı'da üretimine başlandıktan kısa bir müddet sonra kâğıtlara bir nevi marka yerine geçecek, ışığa tutunca görülebilen ve "filigran" (su damgası) denilen çeşitli şekil ve yazılar konmuştur. Bunlarda tesbit edilen üç hilâl, taç, kartal, kılıç, ok, makas, terazi, şapka, koyun, öküz başı, çapa, el, balık, kalyon, kale, çan, anahtar, merdiven vb. şeklindeki filigranların üreten firmanın adı ve amblemi yanında kâğıdın ihraç edileceği ülkeye uygun olarak seçildiği anlaşılmaktadır. Filigranlar, tarih konulmamış bazı belgelerin yaklaşık zamanını tesbit açısından önem kazandığı için Doğu'dan gelen kâğıtlarda filigran bulunmaması bu açıdan bir eksiklik kabul edilmektedir.

Belgeler, XV. yüzyılda Osmanlı sarayında hem Doğu hem Batı menşeli kâğıtların kullanıldığını göstermektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki 1505 tarihli filigranlı kâğıtlardan oluşan Enderun Hazinesi defterinde, sarayda mevcut eşya listeleri verilirken "bir sandık içinde Hindî kâğıtlar ve Semerkandî kâğıtlar" ibaresine rastlanmaktadır. Yine burada nakkaş kâğıtları da zikredilmektedir (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, s. 13, 21. vesika). XV. yüzyıla ait Başbakanlık Arşivi'nde mevcut belge ve defterlerde hem filigranlı hem filigransız kâğıtlar kullanılmıştır.

Âlî Mustafa Efendi'nin verdiği bilgiye göre XVI. yüzyılda Osmanlı bölgesine Şam, Semerkant, Çin, İran ve Hint menşeli kâğıtlar gelmekteydi. Doğu menşeli kâğıtların en düşük kalitelisi haşebî denilen ve ağaç liflerinden imal edilen odun kâğıdı ile dımaşkī denilen Şam kâğıdı idi. Ardından sırasıyla devletâbâdî, hatâyî, âdilşâhî, harîrî semerkandî, sultânî semerkandî, hindî, nizamşâhî, kasımbegî, harîrî hindî, gûnî tebrîzî, muhayyer gibi kâğıtlar kullanılmıştır (*Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 11). Sultânî ve âbâdî kâğıtların ham maddeleri ipekti. Gûnî tebrîzî ve muhayyer şeker renginde kâğıtlardı. Hattatlarca Buhara kâğıdı olarak tanınan Semerkant kâğıdı ise kalın, koyu renkli, fakat sağlamdı (*Gülzâr-ı Savâb*, s. 80-83). Âlî Mustafa'nın, Batı'da charta Damascena adıyla ün yapmış Şam kâğıdını en düşük kalitede göstermesi manidardır. Muhtemelen Batı'ya iyi kalite kâğıt gönderiliyordu. 1600 ve 1640 tarihli narh defterlerinde piyasalarda bulunan kâğıt cinsleri istanbulî, sultânî, âbâdî, ay ve alem damgalı, haşebî, şabta olarak verilmiş ve bunların fiyatları kaydedilmiştir. Bunların içinde Doğu menşeli olanların daha pahalı olduğu dikkati çekmektedir. Muhtemelen XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya nisbetle Doğu'dan daha az kâğıt gelmiş ve nihayet XVIII. yüzyılda bunlar piyasadan tamamen çekilmiştir. Bu defterde zikredilen kâğıtlar içinde bir deste Avrupa kâğıdı 1600 yılında 8 akçe, İstanbul kâğıdı ise 24 akçe olup fiyatlar 1640'ta daha da artmıştır. Bu rakamlardan o yıllarda kâğıt fiyatının oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Batı'dan ilk kâğıt, muhtemelen XIV ve XV. yüzyıllarda İtalyan tâcirleri tarafından önce Osmanlı padişahlarına getirilmişti. Zira İtalya'da XIV ve XV. yüzyıllarda dışarıya kâğıt gönderildiği, Udine ve Brescia fabrikalarında 1421'den itibaren Venedik tâcirleri için büyük ölçüde kâğıt imal edildiği bilinmektedir. Seyyah Pierre Belon, XVI. yüzyılın ilk yarısında kâğıdın İstanbul'da sadece mühürlendiğini, imal edilmediğini ve deniz yoluyla İtalyanlar tarafından getirildiğini yazmaktadır (Babinger, *OM*, XI/2 [1931], s. 406-415). Osmanlı arşiv belgelerindeki filigranlar bu kâğıtların daha çok İtalyan menşeli oldu-

ğunu, içlerinde XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenenlerin bulunduğunu göstermektedir. XVI. yüzyıl boyunca Avrupa'dan Osmanlı ülkesine kâğıt ihracı artmıştır. Babinger'e göre XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayının satın aldığı kâğıtlar arasında üç yarımaylı filigrana sahip olanlar tercih edilmekteydi. Ancak XVIII ve XIX. yüzyıllara ait resmî belgelerde farklı filigranlara da bol miktarda rastlanmaktadır. 1051'de (1641-42) İstanbul'a saraya gelen kâğıtlar içinde "buyruldu için, orta battal kâğıt, zarflık kâğıt, telhis kâğıdı, alikurna kâğıdı" adları geçmektedir. İtalya'nın Liguria bölgesinden (veya Livorno Limanı'ndan) ithal edilen bir cins kâğıda alikurna deniyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısında devreye giren Fransız kâğıt sanayiinin Avrupa piyasasına etkisi Osmanlı pazarlarını da içine aldı. 1723'te Fransa'nın rekabetiyle Venedik'in İstanbul'a kâğıt ihracatı azaldı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren piyasaya diğerlerine göre daha kaliteli İngiliz ve Felemenk kâğıtları da sürülmeye başlandı. Nitekim Osmanlılar'da kâğıt imali için bu kaliteli türlerin örnek alınması kararlaştırılmıştı. XIX. yüzyılda Osmanlı kâğıt fabrikalarının devreye girmesine rağmen dışarıdan ithal sürdü. Bu yüzyılın ortalarında Charles White kullanılan kâğıtların düşük kalitede olduğunu, Beykoz'da ve diğer yerlerde Türk fabrikaları olmasına rağmen yeterli teşvik görmediğini, kâğıdın İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'den getirtilmesinin daha ucuza mal olduğunu, Venedik imalâtı kâğıtların İstanbul'da mühreleneresk resmî evrakta kullanıldığını yazar (*Three Years in Costantinople*, II, 208).

Osmanlılar'da ilk kâğıt imalinin ne zaman ve nasıl başladığı bilinmemektedir. Bayezid Paşa'nın Amasya'da yaptırdığı caminin Zilhicce 820 (Ocak 1418) tarihli vakfiyesinde geçen "Kâğıtçı Muhyiddin Mescidi" ve "kâğıthane" ifadeleri burada bir imalâthane olabileceğini akla getirse de büyük ihtimalle burası kâğıt terbiye edilen bir yerdir. Bir başka belgede Bursa'da da bir kâğıthaneden söz edilmektedir. 925 (1519) yılına ait bir sicil kaydında ise, "Mahrûse-i Bursa'da kâğıthâne demekle mâruf ev ki içinde kâğıt işlenmez olduktan sonra mumhâne olmuştur" denilmektedir. XV-XVI. yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicilleri defterlerinde az sayıda da olsa filigransız kâğıdın bulunması buraların imalâthane olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bunların da âharlama ve mühreleme gibi kâğıdın terbiyesiyle ilgili olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Kâğıthane adı da İstanbul'un bu semtinde bir imalâthanenin bulunduğunu düşündürmektedir. Evliya Çelebi, "Kefere zamanında burada kâğıt imaline mahsus kâgir kubbelerle mebnâ varmış" demekte ve dolaplarından birinin Dâye Hatun Camii altında görüldüğünü yazmaktadır (*Seyahatnâme*, I, 484). Hammer burada kâğıt yapıldığı kanaatindedir. Babinger de bölgede IV. Mehmed devrinde bir kâğıt değirmeni olduğunu ileri sürer. II. Bayezid'in 1509 tarihli vakfiyesinin istanbulî kâğıda yazılmış olması, bazı arşiv kayıtlarında istanbulî kâğıttan söz edilmesi ve narh defterinde fiyatlarının verilmesinden İstanbul'da kâğıt imal edildiği anlaşılmaktaysa da bu konuda elde kesin belge yoktur.

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk kâğıt imalâthanesi XVIII. yüzyılda açılmıştır. 1729'da ilk Türk matbaası faaliyete geçince ciddi olarak kâğıda ihtiyaç duyuldu. Burada basılan eserlerin filigranları kâğıtlarının değişik yerlerden ithal edildiğini göstermektedir. Bundan da matbaanın belli bir kâğıt stokunun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple İbrâhim Müteferrika, 1741'de Yalova'da (Yalakâbâd) bir kâğıt imalâthanesi kurmak için teşebbüse geçti ve bu amaçla Lehistan'dan kâğıtçı ustaları getirdi. Yalova Çardaklı'da açılan kâğıt imalâthanesine (belgelerde kârhâne, kâğıdhâne) gelen su yollarının bakımı için Saruhanlı (Elmalı) köyü halkı vergiden muaf tutuldu (BA, Cevdet-İktisat, nr. 1018). 18 Nisan 1745'te buraya ikinci bir dolabın yapılması ve imalâthanenin ihtiyaçlarının Tersane, Cebehâne ve Tophane'den karşılanması talimatı verildi (BA, Cevdet-İktisat, nr. 1771). Bu imalâthanede her cins ve özellikte aslan filigranlı kâğıtlar yapılıyordu. Ancak bu tesis on-on beş yıl verimli bir şekilde çalıştıktan sonra su azlığı, teknik eleman yokluğu ve yabancı kâğıtlarla rekabet edememesi yüzünden kapanmıştır.

III. Selim döneminde İstanbul Kâğıthane'de de bir kâğıt imalâthanesi kurulmasına karar verildi. Bu iş için Rusçuklu Mehmed Emin Behiç Bey görevlendirildi. 1793 tarihli bir arşiv belgesinde (BA, Cevdet-İktisat, nr. 231) kâğıt yapımına yarayan bazı malzemenin Sâdâbâd Kasrı'na konulduğu belirtilmektedir. Kâğıthane faaliyete geçtiyse de imal ettiği kâğıtlar işçi gündelikleri ve öteki giderleri karşılayamadığından 1500 kese açık verdikten sonra kapanmıştır. Aynı dönemde diğer bir teşebbüs de 1804'te yapıldı. Darphâne sermayesiyle İngiltere ve Hollanda kâğıdı ayarında imalâtın hedeflendiği fabrika 1805'te Beykoz'da Değirmen Ocağı'nda açıldı. Devlet dairelerinin, yeni kurulan Üsküdar matbaasının ve ordunun ihtiyacı olan hartuçluk kâğıt artık buradan temin edilecekti. Kabakçı Mustafa ayaklanmasında zarar görmeyen fabrika, unvanları sonradan müdür olarak değişen Darphâne nâzırlarına bağlı kâğıt eminleri eliyle yönetiliyordu. İmal edilen istanbulî, telhis, ay damga, haşebî türünden kâğıtlar sagîr, vasat, kebîr ve battal; sulu ve susuz olarak ayrılmaktaydı. Ancak yeni teknolojiye ayak uyduramayan fabrika Batı'da kâğıt fiyatlarının âni düşüşü karşısında rekabet gücünü yitirdi; veresiye sattığı kâğıtların parasını tahsil edemediği ve Darphâne'den aldığı borcu ödeyemediği için 1832'de kapandı.

1844'te İzmir'de bir kâğıt fabrikasının temeli atıldı ve 1846 yılında üretime geçildi. Buhar gücüyle çalışacak fabrika Brya Donkin tipinde makine ile donatıldı. Ancak Avrupa'da kâğıt fiyatlarının yarı yarıya

İzmir'de inşa edilmesi düşünülen kâğıt fabrikasıyla ilgili 1 Cemâziyelevvel 1259 (31 Mayıs 1843) tarihli belge (BA, Cevdet-İktisat, nr. 865)

azaldığı bir sırada imal ettiği kâğıtların fiyatlarının on yıl içinde iki buçuk kat artması ve rekabet gücünü yitirmesiyle bu fabrika da kapanmak zorunda kaldı. Fabrikanın mâmulü kâğıt "eser-i cedîd" adıyla anıldı.

II. Abdülhamid zamanında İstanbul Beykoz'da yeni bir kâğıt fabrikası kurulması için teşebbüse geçildi. Serkarîn Osman Bey'e bu iş için şirket kurma yetkisi ve fabrika imtiyazı verildi. Osmanlı-İngiliz ortaklığı ile 1893 yılı Ocak ayında açılan Hamidiye Kâğıt Fabrikası'nın üretim süresi çok kısa olmuştur. Fabrikayı kuran Masson Scott firması, altı ay çalıştırdıktan sonra anlaşma gereği Hamidiye Şirketi'nden alacağını istedi. Parayı tahsil edemeyince başvurduğu mahkeme fabrikayı firmaya verdi. Ancak makine yapan firmanın yönetim kurulu kâğıt fabrikası işletilmesine karşı çıkınca işler 1912'ye kadar sürüncemede kaldı. Firmanın satışa çıkardığı fabrikayı Hamidiye Şirketi satın aldıysa da üzerindeki haciz sebebiyle çalıştıramadı. Daha sonra haciz kaldırılıp İngiltere'den mühendisler getirilerek fabrika çalıştırılmaya başlandı. Fakat bu sırada çıkan I. Dünya Savaşı sebebiyle İngiliz mühendisler ülkelerine döndüler. Fabrika da savaşı kazanan devletler tarafından sökülüp dağıtıldı. Osmanlılar'da yerli kâğıt imali için yapılan çalışmalar, genellikle bu geniş pazarı kaybetmek istemeyen ülkeler ve kâğıt ithal eden tüccarlar tarafından baltalanmıştır.

Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1936'da İzmit Kâğıt Fabrikası açıldı. Daha sonra SEKA'ya bağlı Çaycuma, Aksu, Dalaman, Afyon, Akdeniz, Balıkesir, Kastamonu fabrikaları kurularak ülke ihtiyacı büyük miktarda yerli sanayiden karşılanmaya çalışıldı. Bunları bazı özel fabrikalar takip etti. Günümüzde elektrik gibi kâğıtta da kişi başına düşen yıllık tüketim gelişmişliğin göstergeleri arasında kabul edilmektedir. 1980 yılında bu miktar Türkiye'de 12, Amerika Birleşik Devletleri'nde 272, Kanada'da 192, Japonya'da 153 kg. idi (Eroğlu, s. 9-10).

İslâm sanatının özellikle hat, tezhip, ebru ve kâtı' gibi dallarında kâğıdın niteliği ve terbiyesi önemlidir. Hat, minyatür ve tezhipte mürekkebin dağılmaması için kâğıda âhar denilen ve nişasta, yumurta akı, şap, balık tutkalı, üstübeç, hatmi veya gül yaprağından değişik formüllerle yapılan bir mâyi sürülür. Âharlamadan sonra yazmayı kolaylaştıracak pürüzsüz bir zemin oluşturmak için usulünce çakmak taşı veya cam mühreler ile mührelenir. Böylece bozuk yazıların silinip kolayca düzeltilmesi imkânı da elde edilmiş olurdu.

Türk edebiyatında kâğıt kelimesi "kâğıd-ı zer, pür-zer kâğıt, kâğıt câme" gibi tamlamalar yanında "kâğıt uçurmak, kâğıt burmak, kâğıda dökmek, kâğıda geçirmek, kâğıt düzmek, kâğıt paralamak, kâğıt karalamak, kâğıt üzerinde kalmak" vb. deyimlerde kullanılmıştır. Sünbülzâde Vehbî'nin, "Kâğıd-ı zer gibi gördükte o zerrin kemeri / Bildim ol mâhı ki var bend-i miyânında berât" beyti kelimenin "kıymetli kâğıt" mânasında kullanıldığını gösterir. Nâbî'nin, "İsbât-ı sıyâma olunan hücceti saklar / Kâğıt uçurur menzil ile yolda ulaklar" mısraları, "ramazanın başladığını bildiren haberi ulaştırmak" anlamında ramazâniyyelerde rastlanan bu tabirin yer aldığı seçkin örnekler arasındadır. Ancak divan şiirinde kâğıt yerine daha çok "varak" kelimesi yaygındır. Nitekim, "Varak-ı mihr-i vefâyı kim okur kim dinler" mısraı atasözü haline gelmiştir. Kâğıt ve varak kelimeleri yanında bunlarla yapılmış tamlama, deyim ve terimler hat, tezhip, cilt, kâtı' gibi İslâm sanatlarında çok zengin kullanımlara sahip olduğu gibi eski edebiyatta kâtip, kitap, mektup, kalem, defter, ders (sebak) gibi kavramların yer aldığı şiirlerde, özellikle "kalemnâme" adını alan mesnevilerde çağrışım yoluyla zengin bir çeşitlilik içinde zikredilmiştir. Bâkî'nin, "Nevbahâr açtı cemâlin mushafından bir varak / Ol varaktan başladı gülşende bülbüller sebak" beyti bu çeşitliliğin bir ifadesidir. Ahmed Paşa'nın, "Ser-nâme-i mahabbeti cânâna yazmışam / Hasret risâlesin varak-ı câna yazmışam" beyti de mektup-varak alâkasıyla söylenmiş bir şahbeyit kabul edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü Lugāti't-Türk Tercümesi, I, 365; *Lisânü'l-ʿArab*, "ḳrṭs", "rḳḳ" md.leri; BA, Cevdet-İktisat, nr. 231, 348, 800, 1018, 1771; Câhiz, *et-Tebaşşur bi't-ticâre* (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb), Dımaşk 1932, s. 21-22; Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s.105-109; *Ḥudûdü'l-ʿâlem* (Minorsky), s. 113; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 7, 22-23; Herodotos, *Tarih* (trc. Perihan Kuturman), İstanbul 1973, s. 223-224; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994, s. 19, 82; Şerefüzzamân Tâhir el-Mervezî, *Fuṣûl ḥavle'ş-Şîn ve't-Türk ve'l-Hind müntehabe min kitâbi Ṭabâʾiʿi'l-ḥayevân* (nşr. ve trc. V. Minorsky), Londra 1942, s. 6, 10; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerḥu'l-ḳaṣâʾidi'l-ʿaşr* (nşr. Abdüsselâm el-Hûfî), Beyrut 1407/1987, s. 91; Şerîf el-İdrîsî, *Géoprahie d'Édrisi* (trc. P. A. Jaubert), Paris 1840, II, 37; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâʾ ve'l istimlâʾ* (nşr. M. Weisweiler), Beyrut 1401/1981, s. 162-165; İbn Battûta, *Voyages*, I, 208; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ* (Şemseddin), II, 516-517; Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 11; *Gülzâr-ı Savâb*, s. 80-83; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 484; C. White, *Three Years in Costantinople*, London 1845, II, 208; J. V. Karabacek, *Das Arabische Papier*, Wien 1887, s. 110; B. Laufer, *Sino-Iranica*, Chicago 1919, s. 557, 559; Ahmet Refik [Altınay], *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 192; Fr. Babinger, *Zur Geschichte der papierer zeugung im Osmanschen Reichs*, Berlin 1931, s. 3; a.mlf., "Appunti sulle cartiere e sull'importazione di corta nell'Impero Ottoman Specialmente da Venezia", *OM*, XI/2 (1931), s. 406-415; Mehmet Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936, s. 213; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1940, s. 13; Th. F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, New York 1955, s. 4-7; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, s. 65-69; a.mlf., *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 7-53; Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 217, 351, 509; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 104; a.mlf., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 15-36; Nuray Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 1985, s. 25; a.mlf., *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000, s. 79-178; Hüdaverdi Eroğlu, *Kâğıt ve Karton Üretim Teknolojisi*, Trabzon 1990, s. 4-5, 9-10; Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara 1992, s. 233-234; Horst Blanck, *Antikçağda Kitap* (trc. Zehra Aksu Yılmazer), Ankara 2000, s. 48-72; Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para" (trc. M. Altay Köymen), *TTK Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 269-309; Zeki Arıkan, "İzmit Kâğıt Fabrikası ile İlgili Belgeler", *TTK Belgeler*, XVIII/22 (1997), s. 111-158; Pakalın, II, 138; III, 582; Cl. Huart – A. Grohmann, "Kāghad", *EI²* (İng.), IV, 419-420.

 Osman Ersoy

KAĞIT OYMA

(bk. KATI').

KÂĞITHANE

İstanbul'a bağlı ilçe, tarihî bir semt.

Terkos gölünün güneydoğusundaki Karatepe mevkiinden çıkan, Belgrad ormanlarından birçok kol aldıktan sonra Haliç'e dökülen derenin ve bu derenin kıyısında kurulan yerleşme yerinin adı olup Bizans döneminde derenin ismi Barbysos, köyün ismi ise Pissa idi. Osmanlılar zamanındaki adını daha Bizanslılar devrinde burada bulunan kâğıt imalâthanelerinden aldığı belirtilir.

Osmanlılar, Kâğıthane ve civarını Yıldırım Bayezid zamanında tanımışlardır. Bu padişah, ilk İstanbul muhasarasını Kâğıt-